

Tie ja kulkijat Pentti Haanpään tuotannossa

Pentti Haanpää kirjoitti muistikirjaansa kaksikymmenvuotiaana, että hän oli enemmän kuin puolet elämästään ollut "hampaat irvessä maailmaa vastaan".¹ Vahva oppositioasenne säilyi hänen tuotannossaan loppuun saakka, joskin ymmärrettävästi iän kasvaessa muutti muotoaan. Varhaisimmassa vaiheessaan se ilmaisi epäviihtymystä ympäristössä, joka nuoresta ihmisestä oli liian harmaa, liian samanlainen, kyllästyttävän staattinen. Nuoren autodidaktin ensimmäiset tuotteet paljastavat hänet romantikoksi, joka kaipasi "outoa" ja "omituista", tapahtumia, joissa oli "väkevää tehoa", liikettä, äkillistä muuttumista — dynaamisuutta. Hänen esikoisensa oli nimeltään "Maantietä pitkin" (1925), ja vaikka siinä tiellä vielä oli suhteellisen vähäinen sija, se kuitenkin viittasi kauas eteenpäin. Tiestä tuli Haanpään romanttisen kaipuun valtaväylä ja liikkuvista ihmisistä hänen koko tuotantonsa keskeisiä hahmoja.

Se seutu, missä Haanpää kasvoi ja sittemmin myös loi taiteensa, tarjosi kylläلتi esimerkkejä vaeltavista ja vaeltaneista ihmisistä. Siirtolaisuus oli hänen lapsuudessaan ylen tavallinen ilmiö; hänen omat vanhempansakin olivat palanneet Amerikasta vuotta ennen hänen syntymäänsä. Piippola niin kuin koko maakunta kasvatti metsätyöläisiä; Haanpään isä oli nuoruudessaan kierrellyt parisen vuotta jätkänä ja pelimannina. Tämä osa Suomea oli myös laestadiolaisten luvattua maata, niin että kiertävät saarnamiehet olivat siellä tavallinen näky. Haanpäältä ei varmastikaan puuttunut todellisuusaineksia niille tarinoille, joilla hän loi varhaisen maineensa. Arvattavasti myös kirjallisuus Jack Londonista, Knut Hamsunista ja Maksim Gorkista aina Joel Lehtoseen ja Viljo Kojoon viittoi suuntaa hänen

¹ Eino Kauppinen, Alkulause Pentti Haanpään teokset I, s. 11.

mielikuvitukselleen ja auttoi häntä löytämään oman tiensä. Hänen taiteellinen ohjelmanjulistuksensa, joskaan ei ainoa, vetää selvän rajan ns. tavallisten ihmisten ja poikkeusyksilöiden välille: "Nyt, mitä tapahtuukaan tässä kartanossa — ei mitään. Sen eläjät vain nostattavat maasta leivän ja syövät sen. Minä en heitä ollenkaan kunnioita." ("Vanha kartano")

Varhaisimmassa vaiheessaan Haanpää mielellään hekumoi sepitämällä villin makaabereja tarinoita menneisyydestä: haudankaivaja kokoaa kolikoita kuolleen pääkalloon voidakseen sen täytyttyä ruveta pitämään ainaista juhlaa: loikoisi "viheriäisellä nurmella, auringon paisteessa, kukkain tuoksuessa, kärpästen surratessa ja lintujen laulaessa edessä pääkallo täynnä helmeilevää runojuomaa, joka loihitisi hänen aivoihinsa punaisia kuvia". ("Viimeinen hauta") Yhteen ainoaan tarinaan mahtuu monta ihmeellistä tapausta: keskelle kaukaista korpea rakennettu uudistalo on usean sukupolven hiljaisen sitkeän vaivannäön jälkeen saanut isännän, joka murhaa rikkaan matkustavaisen, hautaa ruumiin suohon ja ryöstämillään varoilla paisuttaa talonsa aivan "öhytaloksi", rakennuttaa tien ja soiden yli leveät kapulasillat, kunnes oma poika peläten tunnontuskiin tulleen miehen levottomuutta sulkee hänet lattian alle kellariin ja sinne hänet lopulta peittääkin kivillä ja mullalla; seuraavassa polvessa on vietetty häitä, satojen kynttiläin tuikkeessa tanssittu ja soitettu, niin että humu on kantautunut etäälle nevojen aavoille, kunnes sulhanen äkkiä on kuollut ja rankaisemaan saapuneen kummituksen ilmestyminen on tyhjentänyt talon; vieläpä punakauhtanainen pyövelikin on harjoittanut tässä ympäristössä ammattiaan ja kuolemanrangaisuksen tultua kumotuksi hirttäytynyt. ("Mäki autiolla mustassa yössä")

Tällainen kauhuromantiikka oli kuitenkin ohimenevä ilmiö teki-jälleen. Jo esikoisessaan Haanpää antoi kahdestikin tilaa jätkälle. "Elämän valtatiellä" novellissa tämä nähdään poikana, joka on käynyt hautaamassa äitinsä, ja hän on saanut metafysiikan tehtävän: "Myrtynyt, katkera jätkä miettii astellessaan valtatie soivaa somerikkoja, miettii täynnä epäilystä ja tuskaa, että ei ole oikeutta maailmassa. Mitään oikeuspuntaria ei taivaitten reunalla ole, kaikki sattuu kuten sattuu." Kokonainen savotta esiintyy "Huhtikuun yössä". Kollektiivista erottuu nuori Soini, "pienenpuoleinen, valko-verinen mies, tummin kiharaisin otsatukin, sinisin silmin, hymyilevin

suin ja välkehtivin hampain”, ”joka osaa puhua mukavia lauseita hieman änisevin, hiljaisiin ääniin”. Hän ihastuu rikkaan miehen enkeli-mäiseen tyttäreeseen ja erehtyy tämän houkutuksesta yhteiseen kahvin-juontiin keskiyöllä. Romanttinen tarina — mies istuessaan tytön luona muistaa vanhan kirjan tarinan prinsessasta ja kulkurista — loppuu armottomasti, kun sääty-ylpeä ahne isä karkottaa hänet kuuman hiilihangon voimalla. Tästä yhteydestä on peräisin klassiseksi käynyt määritelmä: ”Sillä mikä on tämä mies: silkka jätkä! Mitä hänellä on: likaiset silmät ja räkäiset nyrkit!” Kuva saa eri tarinoissa aikaa myöten uusia ulkonaisia tuntomerkkejä: jätkä kulkee aina kuolinpaita yllään, korttipakka on hänen vakiovarusteitaan, viina ja puukko vaarallisia seuralaisia. Useimmin hän karttaa ajattelua, ja huomisen huoli on hänelle tuntematon. ”Kulkekoon vain aika, tulkoon ja menköön päivä ja tapahtukoon kunakin päivänä mitä tapahtuu”, Soini ajattelee niin kuin niin monet hänen laisensa, jotka remuavat alas uittoväyliä ja etsien tilanteen vaatiessa työtä tai ruokaa tai yösijaa vaeltavat taivaan siniholvin alla pitkin maantien ruskeata nauhaa.

Haanpään jätkä on omien edellytystensä mukaan ja niiden rajoissa boheemi, jota kohtaan hänen kuvaajansa tuntee myötämieltä ja jota hän myös ihailee. Boheemi saattaa olla myös synnynnäinen alkukantainen taiteilija. Sellaisen esittää toisen kokoelman ”Hanuripelimannin elämäkerta”. Remu-Eemeli, jota ei suinkaan ollut toivottu syntyväksi, on jo lapsena tyypillinen Haanpään henkilökokoelman edustaja:

Typerä poikanulikka se oli, isopäinen, suurisilmäinen, tukka töyröllään kuin tilhintöyhtö. Ei siitä näyttänyt olevan työn touhuun, istui äänetönnä, sormi suussa. Yhteen asiaan sillä näytti olevan harrastusta: soittoon, monin värein juokseviin ääniin. Se kuunteli sorakielisen linnun viserrystä haaveilevin silmämunin, kalvakka, näivä naama oudosti kallellaan.

[— — —]

Todellakin näytti siltä, ettei hänestä tule ihmistä. Suurissa taloissa, joissa äitinsä eleli palkkapiikana, hän sai potkuja aamusta iltaan, että oli lopulta kuin ruttoinen peruna, veltto ja taudin nujertaman näköinen.

Mutta mitäpä tuosta! Päreistä ja jouhista hän oli rakentanut itselleen viulun, ja sitä hän sahasi ja kitkutteli aamusta iltaan, milloin suinkin rääpyä sai. Monen monta kertaa iskettiin tuo kurja viulu risoiksi seinään, mutta aina hän sen rakensi uudelleen. Soiton synty oli siinä nulikassa poisjuurittamaton.

Tämä absoluuttinen taiteilijanalku, jolle elämä ja ihmiset olivat

niin armottomia ja joka silti näytti niin vähän välittävän kovasta osastaan, pääsi kuitenkin kerran sattuman suosioon ja sitä tietä hanurin omistajaksi. Hupsu juoppo, entinen vallesmanni, otti hänet viihdyttäjäkseen niin kuin aikoinaan Saul Davidin, mutta mesenaatin kuoltua Eemelillä oli edessään ”pitkä ja monivaiheinen maantie”. Hänestä tuli laajalti kuuluisa mainio pelinieikka. ”Taiturisormin juoksutteli hän eräät tuntimäärät peliä kuluneesta, monesti korjattusta hanuristaan, osasi oikealla hetkellä lyödä sopivat korttilehdet lautaan ja pyyhkäistä haltuunsa rahanpennit, ryyppäsi viinanestettä, nautti ravintoa ja ryhtyi naisenpuoliin, joita sai.” Muistopuheensa hänelle Haanpää laati vaikuttavan lyhyen: ”Hän oli vain *elänyt* aikansa, kuten jokainen ihmislapsi.”

Haanpään metafyyssinen vire vaihtui ennen pitkää — kokonaan se ei koskaan lakannut — yhteiskunnan arvosteluun. ”Kenttä ja kasarmi” oli tarkoitettu paljastukseksi, jonka tekijä ilmeisesti uskoi johtavan parannuksiin. Sen takia kirjailija joutui epäsuosioon, mutta ei lannistunut. Myös hänen jätkiensä maailmassa oli korjattavia epäkohtia, ja niitä hän ryhtyi kuvaamaan romaanissa ”Noitaympyrä”. Kirjailija oli itse ollut pohjoisilla metsätyömailla ja Lapissa ja saattoi asiantuntijana puhua tukkisavottojen oloista. Romaanin päähenkilö Pate Teikka vaeltaa jätkien mukana, mutta hän on idealisti, joka haluaa tehdä elämän paremmaksi. Hänen ohjelmaansa kuuluu myös tukkikuormia vetävien hevosten kohtelun inhimillistäminen; Haanpään varhain ilmennyt sääli eläimiä kohtaan oli tullut näkyviin jo esikoiskokoelman ”Vaalenneiden luiden tarinassa”. Täydellinen epäonnistuminen — tukkiyhtiöt ovat eri mieltä asioista kuin idealistinen työnjohtaja — pakottaa Pate Teikan etsimään työtä maalaistaloista. Häntä onnistaakin, jopa niin hyvin, että hän varmaan pääsisi rikkaan talon kotivävyksi, mutta hän sekä pelkää paikalleen jäämistä ja hyvin todennäköisen idyllinen saavuttamista että ideologialleen uskollisena torjuu vain oman menestymisensä, kun kaikkien laita ei ole yhtä hyvin. Haanpään romaanitekniikan kannalta on kiintoisaa, ettei hän lopeta vielä siihen. Pate Teikan mukana ”Noitaympyrä” on liikkunut monella taholla, mutta lopussa siihen liittyy vielä tie. Valtaväylistä syrjässä olevaan taloon, jossa tulevaisuuttaan pohtiva idealisti on, saapuu sattumalta toinen maailmanparantaja, helsinkiläinen maisteri, joka on saanut kylläkseen kaikesta

sivilisaatiosta ja on menossa Lappiin nauttimaan rauhasta. Hänen toverinaan Pate Teikka viettää hiljaista huoletonta elämää tunturien kupeessa. Aluksi tieto, että vauhti ja pyörät ovat kokonaisen avaruuden takana ja ettei sen avaruuden halki ole tietä, on hänelle ”omituisen sekoitus kaipausta ja mielihyvää, alakuloista onnea”, mutta ennen pitkää hänestä tuntuu vapauttavalta nähdä poroja, joiden korvissa olevat omistajan merkit kertovat ihmisten maailmasta. Pitkän talven jälkeen paljastuva tie alkaa houkutella häntä: se johtaa ihmisiin, yhteisöön. Se on vastikään rakennettu valtatie, jota liikutaan autoilla. Matkalla tuntureiden yli Pate Teikkaa ja maisteria kuljettava auto suistuu ojaan. Romanttinen pako Lapin yksinäisyyteen saa julman lopun. Maisteri on onnettomuudessa menettänyt toisen jalkansa ja uskollisena Nietzscheen opille epätarkoituksenmukaisesta säälistä riistää hengen itseltään. Pate Teikka valitsee oman tiensä: lähtee itärajan yli. Hän tietää, että se voi olla vain hyppäys tyhjyyteen ja että häntä siellä odottavat uudet kärsimykset ja uudet kurjuudet, mutta ne ovat joka tapauksessa uusia.

”Noitaympyrälle” Haanpää ei saanut kustantajaa, mutta yhteiskunnan arvostelua hän jatkoi. Taloudellinen lamakausi, joka 1930-luvulla ajoi niin monet isännät talostaan maantielle ja heidän poikansa tukkityömaille, oli hänen uusi aihealansa. Tie kulkijoineen ei silti lakannut kiehtomasta hänen mielikuvitustaan. Varsinaisen jätkän rinnalle hänen tuotantoonsa astui vaeltava veijari, joka tavalla tai toisella petkuttaa ihmisiä ja onnistuu jo siitä yksinkertaisesta syystä, että pystyy tuomaan heidän elämäänsä harvinaista vaihtelua. Sellainen on ”Isännät ja isäntien varjot” romaanin (1935) Jamu Koski, varattoman maalaistalon poika, joka on kasvanut rikkaan sukulaisrouvan kodissa, mutta kyllästynyt sen liian siistiin ja kaavamaiseen elämään jo koulupoikavuosinaan. Ensimmäisen rötöksensä jälkeen hän on karannut, ja ennen pitkää tie on hänen toinen kotinsa. Hänestä tulee naisten suosikki, ja se riittäisi hänelle elinkeinoksikin. Mutta kun hän on maalaislähtöä ja lapsuudenympäristössään tottunut aina näkemään sellaista, mikä viittaa lähtöön ja kulkemiseen, etsimiseen ja löytämiseen, hänen on mahdotonta pysyä kauan paikoillaan. ”Mitä mielenkiintoisia asioita tapahtuneekaan, mitä ihmisiä eläneekään, aivan seuraavien nurkkien takana, hänen lahotessaan ja maatuessaan omaan ikävään pisteeseensä.” ”Elämä oli rikas, mielen-

kiintoinen. Uusia piirejä, uusia ihmisiä." Jamu Koski on suorastaan rikollinenkin, mutta samalla hän tuntuu olevan syyntakeeton; kulke-
misen pakko on hänen luontoaan.

Tämä petkuttaja on vain romaanin täytehenkilö. Kolmessa eri vaiheessa Haanpää sen sijaan teki kulkurista veijarin, jonka esiintyminen viittaa jo omalaatuiseen taiteeseen. Kokoelmassa "Lauma" (1937) on juttu "Pojan paluu", joka kuitenkin on kirjoitettu vuosia aikaisemmin² ja joka taas oli lähtökohtana samannimiselle nelinäytöksiselle vasta jäämistössä julkaistulle näytelmälle. Sen keskeisen henkilön ympärille syntyi romaani "Taivalvaaran näyttelijä" (1938). Novellissa ja näytelmässä eräs kulkija tunkeutuu taloon uskotellen olevansa sen Aunuksen-retkelle jäänyt poika, jota äiti ei ole vielä lakannut odottamasta palaavaksi; vieras osoitetaan piankin petkuttajaksi, ja poikaansa sureva äitikin saa lopulta rauhan. Romaanissa Haanpää on ottanut näytelmän lopun pitkän tarinan päätökseksi ja lähtenyt seuraamaan veijarin vaiheita aina syntymästä saakka. Vaaran Arvon onnettomuutena oli ollut saada sokeritoppaa muistuttava pää. Luonnonoikku oli hänelle ajoittain trauma, mutta ajoittain hän koki myös suurta elämisen riemua. Hänen varhaisia suuria elämyksiään oli tie:

Hänen ei tarvinnut vielä kesäisin olla säännöllisesti työssä kuten joidenkuiden ikäistensä, ja hän vaelteli suuren joen ja ruskean maantien varsilla. Tie viehätti häntä melkein yhtä paljon kuin jokikin. Hän kiipesi mäelle, josta voi seurata kauaksi tuon ruskean nauhan kiemurtelua tahi kiireisiä ojelmuksia. Tie pysyi aina paikoillaan kuten jokikin, mutta oli kuitenkin alituisesti pyrkimässä johonkin, vaaran ylitse, toisiin kyliin, sellaiseenkin paikkaan, jonka nimi oli kaupunki. Tie ja joki olivat ihmeellisen pitkäsiivuisia, eläviä olentoja, eikä Vaaran Arvo koskaan kyllästynyt niihin.

Yhtä mielenkiintoisia olivat pojalle tiellä-vaeltajat, "varsinkin jos nämä olivat outoja". "Hän ei tosiaan ollut vallan varma siitä, olivatko tiellä-kävelijät aivan oikeita ihmisiä, jotka tunsivat todellista iloa ja surua. Ehkä se *asia*, jolla he näyttivät olevan, jota he näyttivät olevan niin täynnä, olikin vain olevinaan asia, oli vain leikkiä, talostelua..." Hevosmies herätti hänessä "omituisen rikkauden ja runsauden tunnelman", jopa metafysisen turvallisuuden tunteen, mutta moottoriajoneuvojen ilmestyminen teki hänet levottomaksi: "Tuli ensimmäinen epävarma aavistus, että elämä on liikettä, että alituinen

² Sama, s. 20.

muutos on siinä tapahtumassa.” Haanpää on näin antanut sankarilleen kykyjä, jotka viittaavat luovan taiteilijan kehitysmahdollisuuksiin. Vaaran Arvo oli lapseksi harvinainen siinä suhteessa, että varhain oppi viihtymään aikuisten seurassa. ”Tuosta patsasmaisen liikkumattomana istuvasta poikasesta ilmeni silloin ikään kuin imevä, pohjaton uteliaisuus: mitä elämä on ihmiselle tehnyt, kuinka ihminen käyttäytyy...” Lukemaan opittuaan hän löysi uuden maailman, ”arkiset päivät Taivalvaaran varjossa unohtuivat, jopa hänen oman päänsäkin taivalvaaramainen korkeus unohtui, tuo hänen surunsa, ja kylän lasten, muiden ihmisten ilo...”

Vaaran Arvolla oli kuitenkin aina vastassaan arki, ja Raamatun ja hengellisten ja salavihkaa syntistenkin kirjojen lukeminen ei voinut kokonaan kompensoida hänen poikkeuksellisuuttaan. Lapsettoman leskimiehenensa talossa hän sai tutustua laestadiolaisiin, ja kun hän oli nähnyt tai ollut näkevinään — itsekään hän ei tiennyt asian oikeata laitaa — näyn, hän sai jonkinlaisen pyhimyksen maineen ja kaavaili jo uskonnollisen puhujan tulevaisuutta, mutta epäonnistui ensimmäisissä yrityksissään. Tyypillinen Haanpään kulkija hänestä tuli silloin, kun hän joutui kokemaan naisen petollisuuden: rikkaan enon piikatyttö, joka hänelle oli ollut ”jollakin tapaa ainokainen”, ilmoitti pääsevänsä hänen enonsa emännäksi. Lähtö on kuvattu kuten monesti muulloinkin Haanpään tuotteissa:

Keskellä yötä hän nousi ja pukeutui, etsi joitakin vaatekappaleita ja tavaroita ja sitoi ne nyyttiin. Pieni rahasumma hänellä myöskin oli. Sitten hän pujautti ulos, meni poikki pihamaan ja alkoi kiireesti kävellä askelten alla narskuvaa maantietä. Ympärillä oli hämyinen ja lauhkea heinäkuun yö ja hänen mielensä oli nyt kevyt ja rauhallinen. Näin on ihmisen tehtävä: heitettävä kaikki ja paettava...

Vaaran Arvolla — tästä alkaen Arvo Lehikoisella — oli kevyt mieli, kun hän maantien harmaasta, mutta rakkaasta tomusta poikesi taloihin harjoittamaan sananjulistustaitoaan. Jos tien vierellä heinäkiireissään häärivät ihmiset loivat häneen, hyödyttömän näköiseen kulkijaan, ärtyisiä katseita, hän tunsi ylemmyytensä noiden yhteiskunnan vahvoissa liekaköysissä murehtivien rinnalla. Kun hänen itsensäkin sitten piti tarttua työhön, hän piti sellaista tilannetta vain väliaikaisena. Kerran hän ehti kävellessään joutua masennuksen valtaan ja maantiekkin tuntui hänestä sanomattoman alakuloiselta, mutta kohta kuului jostain veisuunhyrinää ja hänelle avautui pieni

ja rauhallinen maailma talosta, jossa pidettiin seuroja, aivan kuin vastauksena hänen metafyyssisiin mietteisiinsä. Nopeasti hän mukautui tilanteeseen ja kainosti pyysi hänkin saada puhua. Myöhemmin isäntäväen ja vanhan saarnamiehen kanssa kamarissa hän osasi luontevan sulavasti esittää uutta rooliaan:

Arvo Lehikoinen istui siinä korkein otsin kuin itse viattomuus, eikä hänen omaan mieleensä jysähtänyt kaukaisintakaan heikkoilua, että hän olisi valheen tiellä. Oli kuin hänelle itselleenkin olisi juuri samalla hetkellä valjennut, että asianlaita oli niin, ja siinä samassa hän jo uskoi kaiken aikaa tienneensä tämän, kuljeskellessaan pitkin teitä, uskoi, että hän aina oli ollut määrätietoinen henkilö. Ja eivätkö kaikki asiat tapahdukin ikään kuin kaksi kertaa: ulkopuolella, todellisuudessa, ja sisäpuolella, ihmisessä itsessään... Melkein aina sattuu, että nämä kaksoistapahtumat merkillisellä tavalla kietoutuvat toisiinsa. Melkein aina huomaamme, jos ryhdymme asiaa tutkimaan, että tavallisin todellisuus ja tavallisin elämän onni syntyy silloin, kun valhe sekautuu totuuteen luontevalla ja miellyttävällä tavalla.

Näyttelijänlahjoillaan ja myös raamatuntutemuksellaan Arvo Lehikoinen sai heti kiinnityksen vanhan saarnamiehen toveriksi — tai haanpääläisittäin yhtiökumppaniksi — ja nukahti onnellisena kuin lapsi, jolla on uusi leikkikalu. Ja sitten alkoi uudenlainen kulkeminen: ”Läpi mustan syksyn, läpi valkoisen talven he kiersivät kuten mustalaiset. Hevoskyytiä, auton hurinaa ja junavaunun tärinää. Uusia kyliä, uusia seurakuntia, saarnoja, rukouksia, virsiä, melkein joka ikinen päivä. Herätyksiä, yksityisiä hengellisiä keskusteluja. Hyviä ruokapöytiä yöyräitten talojen kamareissa.” Mutta ammattikristityn olo alkoi hänestä tuntua raskaalta, ja katastrofin tapahduttua — hänet yllätettiin lemmeleikistä talon tyttären kanssa — hän oli jo moraalisesti valmis pakoon. ”Hän käveli kiivaasti kilometrikaupalla sulavaa, hyyhmän ja jäänrippeitten täyttämää maantietä huhtikuuisessa yössä.” Auringon noustessa hän ymmärsi, että hän voisi kääntyä takaisin ja saada anteeksi ja todennäköisesti keskustella avioliitosta, mutta hän oli jo kerta kaikkiaan päättänyt jäädä tälle tielle. Hänen ärtyisyytensä haihtui taivaan tuuliin: ”Mikä ilo, ettet ollutkaan mikään saarnamies, jonka on elettävä niin ja niin! Olit jälleen kulkija, mikä tahansa, ihminen, joka tekee mitä hyvänsä, jolle tapahtuu mitä sattuu. Olit kuin osa keväästä: hupeneva lumi, tulviva vesi, kuivuva maantie.”

Tavattuaan erään kirkonkylän kahvilassa kuulijaa kaipaavan kotiutuneen siirtolaisen Arvo Lehikoinen löysi uuden roolin: hänestä

tuli erään amerikanlesken kuolleeksi ilmoitettu mies. Hän todellakin omisti itselleen vainajan elämän: ”Jotakin omituista oli tapahtunut Arvo Lehikoisessa. Kaikki oli muuttunut kummalliseksi, sekavaksi, kiemurtelevaksi, vaivalloiseksi . . . Joku Arvo Lehikoinen, joka kauan sitten oli lähtenyt kotoaan, kulkenut maanteitä ja saarnaillut ihmisille uskonasioista, tuo ihminen oli häipymässä johonkin tietymättömiin. Hän oli nyt tosiaankin Lauri Säippi, mies, joka palasi siirtolaisuudesta, pitkältä matkalta ja näki nämä maisemat jälleen monien vuosien kuluttua ja koki kaikki kotiinpaluun tunnelmat.” Hänen onnistui saada toisetkin uskomaan tai ainakin epäilemään epäilyään, kunnes eräs hänen Lännen-muistojaan tarkkaavasti kuunnellut kansakoulunopettaja ymmärsi hänet suureksi näyttelijäksi, jonka oikea paikka oli teatterissa. Taas tapahtui muutos: ”Se mikä hänessä oli Lauri Säippiä, kävi oudon pieneksi ja kutistui kutistumistaan, oli kuoleva ja peitettiin hautaansa, johonkin aivojen poimuun. Ja sieltä oli nouseva joku uusi henkilö, kuka tahansa.”

Uutta minuutta etsiessään kyvyistään tunnustusta saanut näyttelijä käväisi myös teatterissa, mutta palasi sieltä pettyneenä ja pahan-tuulisena, samalla iloisena ja ylvään mielin. ”Mitä nuo temppuillijat olivat muuta kuin vankeja, opetettuja koiria rengas kaulassa! [— — —] Hän oli väljällä juoksenteleva kettu, hänen näyttämönsä yllä oli taivaan holvi, ja nuo esiintyivät jossakin tomuisessa kome-rossa . . .” Hänen ei onnistunut kuitenkaan näytellä kyllin hyvin seuraavia omatekoisia roolejaan. Hän tunsu alennustakin sen vuoksi, että näytteli vain leivän tähden, tunsu tavallisessa työssä likaantuvansa ja tylsistyvänsä. Viimeinen yritys Aunuksesta palaavana poikana epäonnistui täydellisesti, väljällä juokseva kettu joutui nimismiehen käsiin. Kun hän kuuli vanginkuljettajan luona oven lupsah-tavan kiinni ja avaimen kiertyvän lukossa, hänen sieluunsa tulvahti pohjaton ahdistus ja murhe. ”Miten hän voisi elää näin, hän, joka ylitse kaiken rakasti teitä ja taivaan kumua, jossa pilvet vyöryskeli-vät?” Mutta hänen sielussaan työskentelivät jo toiset voimat, hänen mukautumiskykynsä teki tavallisia ihmetöitään, hän tunsu olevansa ”kuin lapsi, joka oli eksynyt sekaannuttavaan metsään ja päässyt sitten vihdoinkin kotiin, josta pahat voimat eivät voineet häntä saa-vuttaa.”

”Taivalvaaran näyttelijään” Haanpää on sijoittanut paljon omia ajatuksiaan taiteen ja taiteilijan olemuksesta. Eräänlainen synteesi

niistä ja samalla koko tästä veijaritarinasta sisältyy nimismiehen mietteeseen, että ehkä niin sanottu taide pohjaltaan on rikollista ja kuitenkin samalla suuri yhteiskunnan puhdistuslaitos, viisas viemäriverkosto, jossa Vaaran Arvon tapaiset luonteet saavat mielin määrin peuhata aiheuttamatta pahojakaan häiriöitä yhteiskunnassa. Tämä taiteilija vain ei ollut löytänyt oikeata uomaansa.

Veijaritarina on myös juttu ”Heta Rahko korkeassa iässä” (1947), yksi tekijänsä harvoja naiskuvauksia. Myös Heta osaa näytellä, ja tarkoitukseensa hänkin tarvitsee tietä ja uusia ihmisiä. Tämä seitsemiskymmenissä oleva hieroja on saanut vaarallisen kilpailijan ja sitä paitsi pelkää eräistä syistä menettäneensä maineensa; on kysymys mm. hänen mökkiinsä kuolleen rikkaana pidetyn naisen jäämistöstä. Heta ymmärtää, että hänen ainoa keinonsa on muuttaa niin kauas, ettei hänen entisyyttään tunneta. Alun toistakymmentä peninkulmaa hän vaelttaa lähimpään kaupunkiin ja vielä sieltä eteenpäin.

Niin Heta vaelsi maantietä, jonka varsilla ihmiset äestivät ja kylvivät siementä. Hän ei pitänyt kiirettä, vaan poikkeili torppiin ja taloihin levähtääkseen. Hän tuli hyvin toimeen ihmisten kanssa, kielevä ja taitava ihminen, melkoinen ihmistuntija, ja niin taipuisa suremaan surevien ja nauramaan nauravien kanssa, että hän toisessa paikassa hyreksi virttä ja toisessa vaikkapa mallaili miten ennen pantiin jalalla tanssilattioilla... Tämä seitsentäkymmentä häristelevä kulkutyttö heitukka oli aivan omalaatuinen ilmestys. Hän tiesi miten on oltava. Kyläläinen voi olla miten sattuu, vaan hänen on muistettava, että ihmiset eivät unohda, ja kaikki on aina kuin avoin kirja heidän edessään... Mutta maantientäti menee matkaansa, eikä hänen sydämensä sure sitä mitä korva ei kuule.

Elämänhaluinen Heta on oivaltanut, että vanhuuskin on huomattava arvo, varsinkin niin sanottu korkea ikä. Sanouduttuaan irti menneisyydestään hänen on luotava itselleen uusi hahmo. Hän on ”melkoinen taiteilija”, jolla kuten Vaaran Arvolla on mielikuvitusta ja eläytymiskykyä. Sattuma auttaa häntä keksaisemaan, että hän on tullut ”hyvin, hyvin kaukaa, rajan takaa, toisesta valtakunnasta, Ruotsista”; ja että hän on puolisen sataa vuotta ollut yksissä leivissä miehen kanssa, jonka hänelle on kerrottu tästä kylästä muuttaneen Pohjolan Tornion puoleen.

Hän eläytyi tähän asiaan tuossa tuokiossa. Hän näki jo mielensä silmällä leveän virran välkkävän ja suurten metsäisten mäkien pohottavan taivaanrannalla. Ja Pekka Pehkonen oli punakka, iloluontoinen mies, seppä, jonka alasin helisi aamusta iltaan. Aivan huokasutti kun ajatteli, että sellainen mies oli maan-

mullissa. Ja leski oli surressaan tallustellut ne lukemattomat penikuormat nähdäkseen miesvainajan syntymäseudut...

Heta saa korkean ikänsä vuoksi ja niin kaukaa tulleena kylässä arvostetun aseman ja aikanaan satavuotiaalle kuuluvat kunnianosoitukset, "aivan harvinaisen pirteä ja eloisa muori". Hän on kuitenkin vähällä menettää kaiken, kun kylään ilmestyy hänen entisen kotikylänsä markkinamies ja tunnistaa hänet. Heta pystyy vielä näyttelemään osansa hyvin, niin että viinalta löyhähtävä ilmiantaja käy ihmisten kyselyistä epävarmaksi. Paljon kokeneena Heta tietää, että ensimmäinen särö on ilmestynyt hänen taidolla tehtyyn elämäntarinaansa, korkean iän tarinaan. Mutta hän tietää senkin, kokemuksesta, että sinne Nevalan kylään on matkaa melkoisesti. "Ei sitä taivalta totuutta harrastavinkaan akka niin vain hohkaise nähdäkseen onko Heta Heta, vaiko joku muu."

Haanpään "hampaat irvessä" asenne kirkkoon ja virkamiehiin tuntuu kautta hänen tuotantonsa, mutta hyökkävimmin sen esittää romaani "Jauhot" (1949). Romaanin juoni koostuu kaikista niistä erehdyksistä, mitä taitamattomat virkamiehet oman kunniansa kirkastamiseksi typeryydessään tekevät. Sen sijaan että "taivaallisesta vilusta" kärsinyt kaukaisen korven kansa saisi apua hätäänsä, epäonnistuneilla toimenpiteillä aiheutetaan uusia onnettomuuksia, tyytymättömyyttä ja katkeruutta, rikoksiakin. Vallesmannin, käräjiä istuvan tuomarin, lautamiesten ja ennen kaikkea rovastin teot puhuvat puolestaan tekijän tarvitsematta paljoakaan lisätä arvostelujaan, mutta Haanpää on tiivistänyt yleistuomionsa tarkoin harkittuun kepposeen. Romaanin henkilögalleriaan kuuluu problemaattiseksi jäävä Juhani Lunki, jonka menneisyydestä on monenlaisia huhuja. Kerrotaan hänen käyneen pitkälti papinkouluja, mutta hänen tuloaan etelästä korpikylään ei voida ymmärtää muuten kuin että hän on tehnyt jonkin raskaan rikoksen, varsinkin kun hän ei kärsi muistella menneitä kenellekään. Hän mietiskelee paljon ja silloin tällöin lausuu ajatuksensa julki. Hän on runoilija, joka tarpeen tullen uhkailee pilkkalauluillaan, "saattoi tappaakin jonkun, joka oli hänen mielensä pahentanut, tappaa seisaalleen, lauluissaan". Outona vastakohtana hänen älykkyydelleen on hänen ylen primitiivinen elämänsä ja irvokkaan välinpitämätön suhtautumisensa omaan vaimoonsa. Haanpään eräitä kulkureita hän muistuttaa siinä, että on aina utelias tarkkaile-

maan ihmisten käyttäytymistä, mutta hänellä ei ole kiirettä ilmaista reaktioitansa. Kun toinen aina valpas ihmisten tarkkailija, kunnan-esimies Veija Kataja, kuvittelee jo saaneensa pahasti sairaan Lunkin totiseen katumukseen tämän pyytäessä pappia ja vallesmannia luokseen, paljastuu tuon arvoituksellisen mietiskelijän elämäkokemusten ja ajattelun summa. Odotetun tunnustuksen ja katumuksen asemesta kirkon ja virkavallan edustajat saavat kuulla aivan muuta: "Jeesus-han sanoi, että seuratkaa minua, ja niin tulin ajatelleeksi, että olisi hyvä kuolla kahden ryövärin välissä."

"Jauhohot" ei romaanina rakennu yhden ihmiskohtalon varaan; sen juonena on kuvernöörin "suuri ajatus", jonka toteuttaminen luomonalaisia teoreettista ajattelua vastaan todistavia tilanteita. Kaukana Kairan kärsivistä ihmisistä kuvernööri kuvittelee voivansa auttaa kehitystä rakennuttamalla uuden tien jauhopakalla; työpöytänsä ääressä hänen mieleensä ei tule harkita käytännöllisiä vaikeuksia, mitä suon kaivaminen talvisaikaan tuo mukanaan, eikä liioin niitä nälkää näkeviä, joiden ruumiilliset voimat eivät sovellu tällaiseen ansaitsemiskeinoon. Sekin vanha tie, jota rahdinajajat ovat tottuneet kulkemaan, saa surkean tunnelman jo silloin, kun sitä pitkin kuljetetaan odotettuja jauhokuormia: "Tämä matkue, näkyvän muodon saanut ruunun käsivarsi, oli komea pituudessaan ja jauhosäkkien pulskuudessa. Mutta muuten se oli näöltään niin ja näin. Ei mitään hirnuntaa ja hönkyntää juhtien puolelta ja vaiteliaita olivat ajomiehetkin, sydänmaan ukkoset ja poikasrehvanat. Turkkireuhkaa ja sarkatakinköltöstä ja korville vedettyjä karvalakkeja, joiden sisästä laihat ja tuimat naamat katselivat. . . . Hevosten kaviot tömähelivät tiehen, valjaat ja ajoneuvot kitisivät ja rekiraudat iskivät kipinöitä vähälumisen tien paljaista kivistä. Vaiti istuivat ajajat ikäänkuin niiden toistakymmenen penikuorman masentamina, edessä olevan, junnaavan, junnaavan penikuorman." Tiettömän taipaleen takaa saa mökin emäntä hiihtää kolme neljä peninkulmaa kirkolle, jotta hänen repalekielisessä tuohikontissa uinuva esikoisensa tulisi kastetuksi, ja palata takaisin tyhjin toimin, kun rovasti ei suostu antamaan nimeä ilman asianmukaista maksua. Mutta aikanaan, kun uusi tie on valmistunut jotenkuten ajokuntoiseksi, sama Råmeen Mari kuljetetaan sitä pitkin kärsimään vankilatuomiota rovastin kunnian loukkaamisesta. Kuvernöörin suuri ajatus on lähentänyt kaukaisen korven hallintokeskuksiin, mutta tyytyväisyyttä ja parannuksia se ei ole saanut

aikaan. Haanpää aukoo romaanissaan näköalaa vastaisuuteen: vankilaan, syntymäpaikkaansa, oli myöhemmin palaava useinkin Rämeeen Marin toinen poika, mutta ei siksi, että olisi varastanut tai ryövännyt tai murhannut tai polttanut tai pahoinpidellyt, vaan koska hänellä oli ”niin kiire muuttaa maailmaa”. Kuvernöörin tie kaiken muun ohella on siten omalta osaltaan luomassa maailmankatsomusta, joka näkee yhteiskunnassa ja järjestyksessä korven, minkä kimppuun on käytävä.

Suomalaisessa kertomataiteessa Pentti Haanpää on uskollisin tien ja sen vaeltajan kuvaaja. Tie ei ole hänelle vain osa maisemaa, se on liikkeen ja muutoksen aikaansaaja. Se nitoo hänen löyhästi rakennettujen romaaniensa irralliset tilanteet yhteen, antaa eppistä jatkuvuutta. Se jakaa hänen ihmisensä paikalleen pysähtyneisiin ja alati liikkuviin. Se johtaa ihmisiin ja ihmisistä pois. Itse monimuotoinen elämä tapahtuu maantietä pitkin hänen taiteessaan. Haanpään rakkaus tiehen on sukua Einari Vuorelan kaipuulyriikalle ja Unto Sepäsen vossikkaromantiikalle, niin suuria kuin eroavuudet muuten ovatkin. Ennen kaikkea se on häntä itseään:

Hän oli nyt vapaa mies, kulkija, kuka tahansa. Miksi pitää ihmisen yleensä olla jotakin? Mitä luullaan saatavan selville, jos tiedetään ihmisen nimi ja kotipaikka, tuollaisen irtaallaan kulkevan ihmisen, joka saattaa joutua mihin tahansa, hukkaankin, auringon silti paistaessa yhtä herttaisen välinpitämättömästi...

ELSA ERHO: *The picaresque in the works of Pentti Haanpää*

At the age of twenty, Pentti Haanpää wrote in his notebook that for more than half his life he had had his "teeth bared against the world". To begin with this rebellious attitude was a longing to escape from the commonplace and the static. The young, self-educated Haanpää probably found a stimulus for his imagination in that floating population represented in his home district by immigrants who had been in America, itinerant preachers belonging to the sect founded by Laestadius and particularly lumberjacks: in addition to this, he was probably familiar with the picaresque elements in the works of Jack London,

Knut Hamsun and Maxim Gorki as well as Joel Lehtonen and Viljo Kojo. In his first collection of short stories, "On the road" (*Maantietä pitkin*) 1925, in addition to gothic-romantic elements and macabre descriptions, he also presented the figure of a lumberjack who became one of his central characters. This vagabond owns nothing, always wears the shirt he will die in, has an irresistible love of spirits and card games, needs little provocation to draw his knife, but is also able to reflect bitterly on the existence under the blue sky of "the scales of justice". He is generally a bohemian who cares not for the morrow, but he is also capable of being an artist or a born musician — as for example Remu-Eemeli in "The life story of an accordionist" (*Hanuripelimannin elämäkerta*).

In Haanpää's work, the reflective wanderer develops into a critic of society, for example the idealistic lumberjack in "Witches' Circle" (*Noitaympyrä*), a novel which was only published after his death. In recounting his adventures Haanpää was able to make use of the things he had seen among lumberjacks in the forests of the north. The vagabond with the artistic bent was also capable of becoming a rogue — and imposter. In his novel "The actor of Taivalvaara" (*Taivalvaaran näyttelijä*) 1938, Haanpää considers how close the creative imagination of the criminal and the artist are to one another. Here, a man who has been born with considerable gifts of adaptability is able to assume any rôle which is profitable for him at a given moment. At the same time, he is a born wanderer, who is incapable of remaining in the same surroundings for any length of time, however safe and pleasant they may be. His "The old age of Heta Rahko" (*Heta Rahko korkeassa iässä*) 1947, an endearing picaresque story, tells of an 'old dear of the road' — a mas-sense — in her seventieth year, who salvages her threatened future by moving far away to new surroundings, inventing a new 'past' for herself and making herself out to be thirty years older than she is.

Haanpää shows his rebellious attitude most severely and most artistically in the novel "Flour" (*Jäuhot*) 1949, which deals with the realization of the 'great thought' of a high official. While sitting at his desk, the governor of a northern province imagines that he can help the people in the wilds who have suffered deprivation owing to the hard winter by building a road over an extensive swamp and paying the labourers with flour. The scheme provokes dissatisfaction and bitterness, especially among the weak, who are unable to dig the frozen ground and even give way to criminal activities. When ready, the road seems to be, more than anything, a strong support for bureaucracy. Among its first tasks is to take to prison a poor woman, who had inadvertently uttered a careless remark owing to her bitterness at the rector's refusal to baptize her first-born son, whom she had carried, on skis, in a birch-bark knapsack, some forty kilometres to the church; the poor woman was unable to pay the fee because her husband received only flour as payment. One of the numerous characters in the novel is a mysterious man, who is not a true vagabond, but whose individualism shows some of the vagabond's features. This man, who in his time had been to a clergy school and settled in the north as a fisherman, falls seriously ill and calls for the pastor and the sheriff only to tell them that it would be good to die between two robbers.

For Haanpää, the road and the vagabonds represent something exotic, which includes his longing for freedom and his demand for the dynamic. His tales often take place "on the road" and the road is significant in the construction of his works. From the road he flings at the conventions of people his objections and his metaphysical challenge; on the road he also discovers the gayest bohemians.